

TARİHSEL VE MİTOLOJİK⁽¹⁾ VERİLERİN IŞIĞINDA, DOĞU VE ORTA KARADENİZ BÖLGESİ UYGARLIKLARININ MADENCİLİK FAALİYETLERİ

Ahmet Hikmet KÖSE Jeoloji Yüksek Mühendisi, TRABZON

A- GİRİŞ

Yazıda ele alınan bölge, yaklaşık olarak, 36°-42° doğu boylamları ile 40°-42° kuzey enlemleri arasında yer almakta ve Doğu (ve Orta) Karadeniz coğrafi bölgesi ile Gürcistan Cumhuriyeti'nin bir bölümünü kapsamaktadır.

Bu bölge, ilk insanlardan günümüze, onlarca halka, bir o kadar da inanca, bazan anayurtluk, bazan da geçici bir konak yeri görevini üstlenen Küçük Asya'nun tümü kadar olmasa bile, yine de çok sayıda halk ve uygarlığı bünyesinde barındırmıştır. Bu halklar ve madencilik faaliyetleri üzerine yapılacak bir çalışmanın, ciltlerle ifade edilebilecek hacmi bir yana, genel bir özetinin bile bu derginin sınırlarını aşacak olması nedeniyle, bu yazıda, yalnızca bazı konular ele alınarak, oldukça kısa bir özetleme yapılmıştır.

B- İLK İNSANLARDAN BÖLGE HALKLARINA

I- Paleolitik Dönem

Bugünkü verilere göre, bölge ve yakın çevresinde Paleolitik döneme ait buluntuların ele geçtiği yöreler şunlardır.

1) Samsun yakınlarındaki Tekeköy Mağaraları'nda, Acheul (Alt Paleolitik, M.Ö. 550.000-250.000) kültür katına ait buluntular (Şekil 1).

2) Ünye (Ordu) ilçesi yakınlarındaki Yüceler'de, Alt-Orta (MÖ 250.000-40.000) ve Üst (MÖ 40.000-8.000) Paleolitik dönemlere ait buluntular.

3) Kars'ın Çamuşlu köyü yöresinde Üst Paleolitik, Azat ve Mağaracık köyleri yöresinde ise Mustarien (Orta Paleolitik) kültür katına ait buluntular.

Bölge yakınlarında yer alan Ermenistan Cumhuriyeti topraklarında yapılan kazılarda da, Paleolitik döneme ait çeşitli izlere rastlanmıştır.

II. Neolitik Dönem

Tarım ve hayvancılığın başladığı, keramiğin ve devamlı yerleşmelerin ortaya çıktığı Neolitik döneme (MÖ 8.000-5.000) ait kalıntılardan bölgeye en yakın olanlarına, Gürcistan Cumhuriyeti'nde rastlanmıştır. Güney Osetia ve Merkezi Gürcistan'ın yanı sıra Kolkhis'de⁽²⁾ de Neolitik dönem yerleşimi belirlenmiştir.

III) Kalkolitik ve diğer maden dönemleri

Samsun⁽³⁾, Amasya⁽⁴⁾, Tokat⁽⁵⁾, Ordu⁽⁶⁾, Sivas⁽⁷⁾, Erzincan⁽⁸⁾, Bayburt⁽⁹⁾, Erzurum⁽¹⁰⁾, Artvin ve Kars⁽¹¹⁾ illerinde, Kalkolitik dönemden (MÖ 5.000-3.000) başlayan çeşitli izlere rastlanmıştır.

Bu izler, küçük bir bölge söz konusu olmasına rağmen, tek bir kültüre ait değildir. Bölgenin batısında ele geçen buluntular "Orta Anadolu Kültürü" ile büyük benzerlik taşırken, doğudakilerin, Transkafkasya-İran Azerbaycan'ı-Doğu Anadolu-Malatya ve Amik ovaları-Suriye ve İsrail'i kapsayan bölge kültürü ile ilişkili olduğu öne sürülmüştür.

IV- Bölge Halkları

Efsanevi Amazon'lar⁽¹²⁾ bir yana bırakılırsa, bölgede varlık gösteren halkları şöyle sıralayabiliriz:

Gaşka'lar⁽¹³⁾, Hitit'ler⁽¹⁴⁾, Trokmi'ler⁽¹⁵⁾, Tiba-ren'ler, Mossynoek'ler⁽¹⁶⁾, Khalyb'ler⁽¹⁷⁾, Genet'ler⁽¹⁸⁾, Makron'lar ve Tzan'lar⁽¹⁹⁾, Khaldi'ler⁽²⁰⁾, Dril'ler⁽²¹⁾, Bekheir'ler⁽²²⁾, Hesperit'ler⁽²³⁾, Saspir'ler⁽²⁴⁾, Taokh'lar, Kolkh'lar, Phasian'lar, Gürcü'ler⁽²⁵⁾, Laz'lar⁽²⁶⁾, Ermeni'ler⁽²⁷⁾, Azzi-Hayaş'lar⁽²⁸⁾, Hurri'ler⁽²⁹⁾, Grek'ler⁽³⁰⁾, Kimmer'ler⁽³¹⁾, İskit'ler⁽³²⁾ ve Türk'ler⁽³³⁾.

Ayrıca bölgede, Urartu, Med, Pers, Makedonya, Pontos, Gürcü, Ermeni, Roma⁽³⁴⁾, Parth, Sasani, Arap-İslam, Selçuklu, Moğol, Osmanlı, Rus egemenlikleri,

Slav, Sarmat, Latin, Kazak saldırı ve akınları, Fenike, Asur, Latin ticari faaliyetleri ve teknik yapılanmayı etkileyen göç ve iskanlar görülmüştür⁽³⁵⁾.

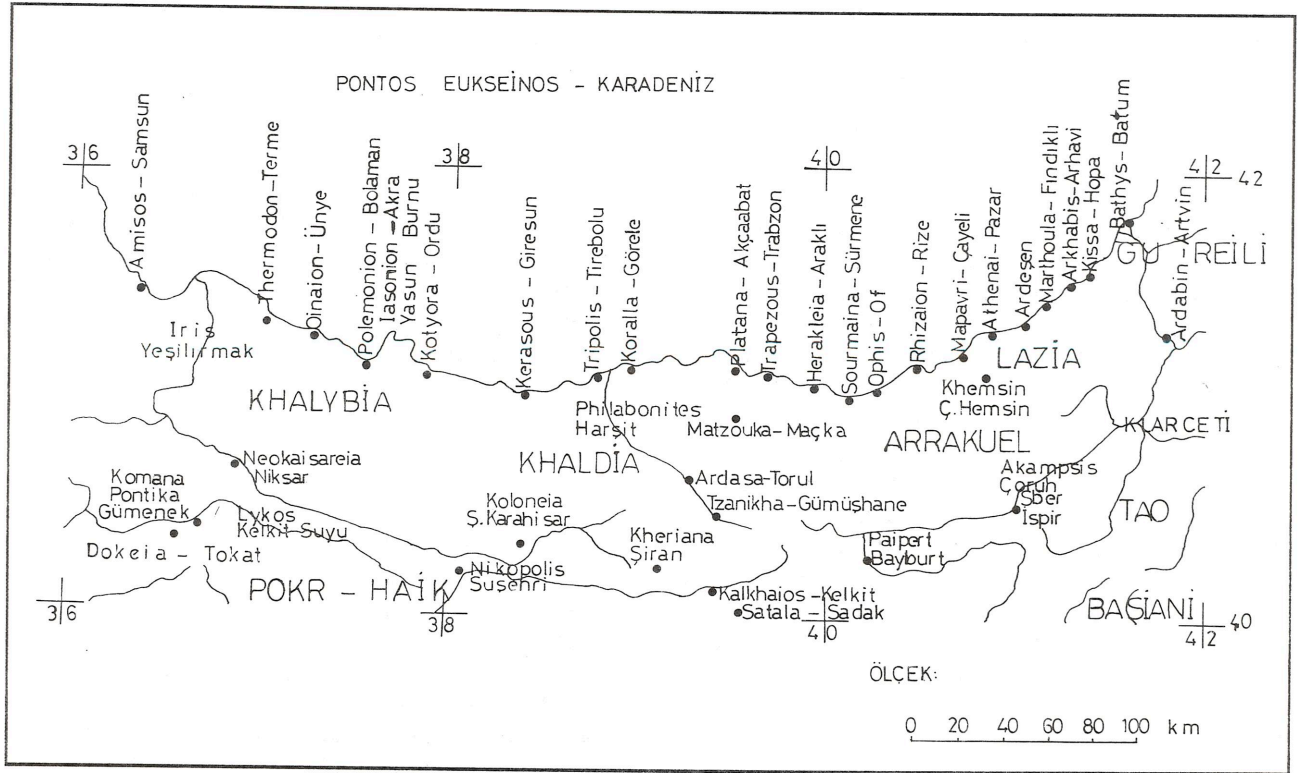
C- MADENCİLİK FAALİYETLERİ

I. Fenike'liler:

MÖ. III. B.Y başlarında, bugünkü Lübnan ve İsrail'i kapsayan bölgeye yerleşen Sami kökenli Fenike'liler, erken dönemlerin ünlü denizci ve tüccarları olarak tanınırlar. Asıl gelişmelerini, MÖ II. B.Y. başlarında girdikleri Mısır egemenliğinden, "Deniz Kavimlerinin" istilası (MÖ. XIII. YY.) sonucu kurtulmalarının ardından sağlayan Fenike'lilerin, Akdeniz'in yanısıra Karadeniz'e de ulaştıkları ileri sürülür.

Tartışılabilir nitelikteki bu sava göre, Kolkhis'e kadar ulaşan Fenike'liler bu bölgeden, balık vb. bölgesel ürünlerin yanısıra, kurşun, kehribar, kırmızı boya satın alıyorlardı. O dönemlerde, Kırım ve Kafkasya'dan getirilen madenlerin, Akdeniz ticaretinde önemli bir yer tuttuğunu biliyoruz. Biz burada, niteliği açıklanmamış olan "kırmızı boya" üzerinde duracağız.

Fenike'liler, Grekçe, "Porphyra", Arapça "Firfiri" adı verilen Erguvan⁽³⁶⁾ renkli boyar madde ile boyadıkları yünlerin tekeline sahiptiler. Bu boyarmadde, "Murex" türü Gastropod'lardan elde ediliyordu. "Dikenli Salyangoz" olara bilinen Murex, Ege ve daha çok Akdeniz'de bulunur. Karadeniz'de bulunan ve etine yurtdışından gelen talep nedeniyle avlanan "Rapana tomasianna" türü Gastropod'lardan ise bu tür bir boyarmadde elde edilmemektedir. Bu durumda, başka kaynak-

Şekil 1: İnceleme Alanının yer bulduru haritası

Pontos Eukseinos (Konuksever Deniz): Grek'lerin Karadeniz'e ulaştıkları ilk dönemlerde "Pontos Akseinos" (Konuksevermez Deniz). Karadeniz'in diğer adları arasında, Ortaçağda Gürcüler tarafından kullanılan "Speris Zghra" (İspir Denizi)nin yanısıra "Tzanik Denizi" (Çanik Denizi) de yer alır.

Amisos: MÖ V-IV yy. lar arasında "Peiraia". Mithridates VI dönemde (MÖ 111-63), "Eupatoria" adlı yeni bir bölüm eklendi.

Thermodon: Daha önceleri "Themiskyra"

Neokaisareia: Daha önceleri "Kaberia", "Diospolis"

Philabonites: Pontos Grek'lerince "Kanis"

Matzouka: Daha önceleri "Ad Vicesimum", "Dikaisimon", "Magnana". Son dönemlerde, "Karydia" ve Türkçe karşılığı olan "Cevizlik"

Ophis: Veya "Stylos"

Rhizaion: Daha önceleri "Bekheirias"

Marthoula: Osmanlı döneminde "Viçe"

Arbadin: Gürcü dilinde "Livana"

Akampsis: Daha önceleri "Boas", "Harposos" (?)

Sber: Daha önceleri "Hyspiratis" veya "Syspiritis".

Tao: Ermeni dilinde "Taik"

Antik "Kolkhis" bölgesi, Gürcü'nin hemen kuzeyinde yer alıyordu.

lar aramak gerekmektedir. İlk akla gelen olası kaynak, Kutsal Kitap'ta da sözü edilen ve Zarkanatlılar'ın "Cynipidae" familyasından "Cynips tinctoria" (mazi böceği)nin, "Quercus coccifera" türü meşenin yapraklarında oluşturduğu yumrularından (mazi) elde edilen "Skarlet"⁽³⁷⁾ adlı boyarmaddedir. Bu böcek, "Q. ilex" ve "Q. robur" türü meşeler üzerinde de mazi oluşturur. Kolkhis ise, meşe florası açısından zengin bir bölgedir.

Daha zayıf bir olasılık olmakla birlikte, bir başka kaynaktan, Zarkanatlılar'ın "Coccidae" familyasından "Coccus" türü (Coccus ilicis, Coccus cacti v.b.) böceklerden elde edilen "Karmen"⁽³⁸⁾ adlı boyarmaddedir. Fakat, daha geç dönemlere ait olan bu boyarmaddenin Fenikelilerce bilindiği şüphelidir.

Kolkhis'in zengin florası göz önüne alınırsa, bitkisel kökenli boyarmaddeler üzerinde de durmak gerekir. Kapalı Tohumlular'ın "Rubiaceae" familyasından "Galium sylvaticum L." (yoğurt otu) ve "Rubia tinctorum" (Kızıl Kök)ün köklerinden elde edilen boyarmadde, erken dönemlerden beri bilinmektedir.

Bununla birlikte, bir madencilik bölgesi olan Kolkhis'in bu niteliği göz önüne alınırsa, "kırmızı boya"nın kaynağı olarak, maden -özellikle demir- bileşenlerinin üzerinde durmak, büyük bir olasılıkla, çok daha doğru olacaktır. Bugünkü verilere göre, Kuzey Kafkasya'da demir, önce Gürcistan'da kullanılmıştır. Bronz'dan demire geçiş döneminde "Kolkhis Kültürü" çok gelişmiştir ve Kuzey Kafkasya halklarının bronzdan demire geçişini temsil eden "Koban Kültürü" (Kuzey Osetia, MÖ. 2.000-1.500) ile, zaman ve kaynak bakımından, büyük benzerlik taşır.

Fenikeliler'in Kolkhis'e ulaşip ulaşmadıklarını, ulaşıtlarsa, hangi yöntemle boyarmadde elde ettiklerini, kesin olarak bilemiyoruz. Ama, Rion nehrinin sağ kıyısında yer alan ve Bizans-Sasani savaşları (MS VI. yy.) sırasında tahrip olan Laz kenti Rodopolis, yüzyıllar sonra da olsa bile, Fenike'lilerin bu faaliyetlerine, sanki adıyla bir çağrışımında bulunmaktadır.

II. Amazon'lar:

Grek mitolojisinde Amazon'lar; büyüleyici güzellikleri, ilginç yaşam tarzları, savaşçılıkları ve gözüpekliklerinin yanısıra zenginlikleriyle de - özellikle altın ve gümüş gibi değerli metaller açısından- yer alırlar. Mitolojinin, Herakles, Theseus⁽³⁹⁾, Bellerophon⁽⁴⁰⁾, Priamos⁽⁴¹⁾ vb. önde gelen kişileri, Amazon'ların bu zenginliklerini -güzel Amazon kraliçelerini- ele geçirmek için, sık sık onlarla savaşılır.

Baştanrı Zeus'un, ölümlü kadın Alkmene'den doğan oğlu, ünlü savaşçı Herakles'in "oniki iş"inden biri de, Amazon kraliçesi Hippolyte'nin altın kemerinin ele geçirilmesidir. Savaş tanrısı Ares, kızı Hippolyte'ye, kraliçeliğinin simgesi olarak, olağanüstü altın bir kemer

vermiştir. Bazı ünlü Akha'larla sefere çıkan Herakles, Hippolyte'yi yenerek kemeri ele geçirir.

Amazon'ların, zenginliklerinin yanısıra savaşçılıkları da, madencilikle olan ilişkilerinin göstergesi olarak ele alınabilir. Tarih boyunca, savaşçı halklarla madencilik arasında sıkı bir ilişkinin olduğu gözlenmiştir. Gelişmiş savaş araçlarına -ve bunların üretim teknolojilerine- sahip olan ve bunu savaş sanatıyla birleştirebilen halklar, diğer halklarla olan mücadelelerinde başarılı olmuşlardır⁽⁴²⁾. Erken dönemlerde, gelişmiş savaş araçlarına sahip olmanın yolu, büyük ölçekte, maden çıkarma ve işleme sanatlarındaki ustalaktan geçiyordu.

III. İliada:

Truva savaşlarının bir bölümünü kapsayan ve efsanevi ozan Homeros'a (MÖ. IX. ? yy.) atfedilen bu ünlü destanda, Truva saflarında çarpışmak için Küçük Asya'dan gelen birliklerden söz edilir:

"(...) şurada Odius ve Epistrepheus'un kumanda ettiği Halizonya'lı birlikler, bu şartlar içinde gidiyorlar. Bunlar, güneşin, Alibeian⁽⁴³⁾ maden ocaklarından olgunlaşan gümüşü özleştirdiği o uzak bölgelerden geliyorlar (...)"

Daha önce değindiğimiz, Khalyb'lerin ülkesi Khalybia, erken dönemlerden başlayan gümüş -ve altın- üretimiyle ünlenen Argyria'yı da kapsıyordu. Türkçe'ye "Gümüşyeri" veya "Gümüş Ülkesi" olarak çevirebildiğimiz Argyria, Charles Texier'e göre, bugünkü Görele (Giresun) dolaylarında yer alıyordu.

IV. Kabeir'ler ve Kabeira:

Kabeira veya Diospolis, MS I. yy. dolaylarında Neokaisareia adını alacak olan, bugünkü Niksar'ın (Tokat) daha erken dönemlerdeki adlarıdır⁽⁴⁴⁾. Kabeir'ler ise, toprak güçlerini ve doğal olayları temsil eden arkaik tanrılarıdır. Mitolojiye göre bu kült, Zeus ile Elektra'nın oğlu olan Dardanos tarafından Asya'ya getirilmiştir⁽⁴⁵⁾.

Mitolojide, zanaatkar tanrılar olarak belirtilen Kabeir'ler, demircilik ve dökümcülük mesleklerinde, büyük bir saygıyla anılırlardı. Daha sonraki dönemlerde, Uronos⁽⁴⁶⁾ ve Gaia'nın⁽⁴⁷⁾ oğulları olarak kabul edilen Kabeir'ler, yeraltındaki faaliyetleri nedeniyle, ateş tanrısı Hephaistos⁽⁴⁸⁾'un emri altında gösterilmişlerdir.

Asur ticaret kolonlarının da ulaştığı bugünkü Tokat yöresi⁽⁴⁹⁾, erken dönemlerden başlayarak, bir madencilik merkezi olarak ünlenmişti:

"(...) ben, Khalyb'lerin ve Kalde'lilerin⁽⁵⁰⁾ bu eski işliklerinde, bakır kalhanelerinin⁽⁵¹⁾ nasıl işlediğini görmeyi merak ediyordum (...)"

Bu sözler, 1838 Mart'ında Tokat'a gelen Prusya'lı asker ve devlet adamı Helmuth von Moltke'ye (1800-1891) aittir.

V. Kolkhis, "Altın Post" ve 'Argonaut'lar:

Yüzyıllar boyunca, Küçük Asya ve Orta Doğu'ya ilerleyen halklar için bir geçit yeri, ama daha çok bir madencilik bölgesi olan Kafkasya⁽⁵²⁾, Grek'ler için daha kolay ulaşılabilir olan Kolkhis bölgesiyle, mitolojideki yerini almıştır.

Apollonius "Rodoslu"un destanlaştırdığı ve daha önce değindiğimiz gibi, Akha ve Kar'ların Kolkhis'deki madencilik faaliyetlerinden kaynaklanan Argonaut'lar⁽⁵³⁾ efsanesi, madencilik motifleriyle örülüdür. Efsanede yer alan bazı mitolojik motiflerin irdelenmesi, onun maddi temelini ortaya çıkmasını kolaylaştırır.

1) Altın Post: Kolkhis'liler, su kanalları içine koydukları, tahta bir çerçeveye gerili, tüylü koyun postları üzerinde altınlı kumları yıkıyorlardı. Koyun tüyleri altın taneciklerini tutuyor, (bir ağaca asılarak) kurutulan postlar dövülerek altın elde ediliyordu.

2) Meşe Ağacı: Grek mitolojisinde tanrı Zeus'un kutsal ağacı olarak yer alan Meşe (Quercus), izabe aşamasında kullanılan, yüksek kalorili ödün kömürünün elde edildiği başlıca ağaç türüdür -yoğunluğu 1 in üzerinde olan Quercus ilex (Yeşil Meşe), bu konuda ideal bir kaynaktır. Meşe aynı zamanda, sepicilikte (tabakçılık) kullanılan "Tanen" in de başlıca kaynağıdır. Kolkhis'de bol bulunan ve madenciliğin tüm aşamalarında- altın elde edilmesinde kullanılan postların sepilene, kurutulması ve izabe- katkısı olan Meşe'nin, efsanede yer alış nedeni, tamamen maddi temellere dayanmaktadır.

3) Medeia ve Kirke: Argonaut'lar efsanesinin dışında da Grek mitolojisinde adından sıkça söz edilen Medeia ve "Odysseia"nın bilinen karakteri Kirke, Kolkhis kökenli ünlü büyücülerdir. Erken dönemlerde, özellikle değerli metallerin elde edilmesinde kullanılan izabe işlemlerinin gizli tutulması, uygulayıcılarının olağanüstü varlıklar olarak algılanmasına yol açmıştır. Şüphesiz ki buna, Kolkhis'in, tedavide kullanılan "şifalı bitkiler"ide kapsayan, zengin florasını da eklemek gerekir. Korkuldukları kadar saygıda duyulan büyücüler, erken dönemlerin doktor, eczacı ve kimyacılarıdır.

4) Madencilik, efsanede geçen insan isimlerine kadar yansımıştır. Bunun en belirgin örneği, kral Aietes'in kızının adında görülür; Khalkiope.

VI. Pers Satraplıkları:

Akhamanış İmparatoru Darayavauş I "Büyük" (MÖ. 522-486)un, satraplıkları⁽⁵⁴⁾ esas olarak yaptığı mali düzenlemeye göre, İmparatorluk bünyesindeki halklardan, yazıya konu olan bölge ve yakın çevresinde yaşayanlar, şu yıllık vergilerle yükümlü kılınmışlardı:

Moskh'lar Tibaren'ler, Makron'lar, Mossynoek'ler ve Mardlilar⁽⁵⁵⁾, 300 "talanton"⁽⁵⁶⁾ (yaklaşık 7850 kg) gümüş.

Matien'ler, Saspir'ler ve Alarodi'ler, 200 talanton (yaklaşık 5250 kg) gümüş.

O dönemlerde, vergilerin değerli metallerle ödenmesi alışılmış bir yöntemdir ama tek ödeme yöntemi de değildir. İmparatorluk bünyesindeki bazı halklar vergilerini, çeşitli mallarla (köle, büyükbaş hayvanlar v.b.) ödemektedirler.

Küçük Asya'nın diğer bölgelerine göre daha az gelişmiş olan bu bölgede yaşayan halkların, önemli sayılabilecek miktardaki ödemelerini, yaşadıkları bölgelerde yapılan gümüş ve altın üretimine bağlamak yanlış olmaz.

VII. Grek kolonyalistler, Pontos ve Roma dönemleri:

Yazıya konu olan bölge -özellikle batı yöreleri- termal sular açısından oldukça zengindir. Büyük halk hamamları kuran Grekler, oluşumunu tanrısal güçlere bağladıkları bu sulardan -ve içmece olarak maden sularından- geniş ölçüde yararlanmışlardır. Birer sağlık ve eğlence merkezi olan halk hamamları, varlıklarını -daha da gelişerek- Roma döneminde de korumuşlardır. Dinsel nedenlerle bazı biçimsel değişikliklere uğrayan Selçuklu-Osmanlı dönemi "Türk Hamamları" da, bu hamamlardan kaynaklanmışlardır.

MÖ. III. yy. başlarında kurulan ve MÖ. I. yy. in ikinci yarısında sona eren, Amaseia⁽⁵⁷⁾ merkezli, Helenistik Pontos devletinin ilk bayrak motifi, hilâl şekilli bir ay ve yıldızdan oluşuyordu.⁽⁵⁸⁾

Mezopotamya-Sami kökenli Ay (Sin), Güneş (Şamaş), Yıldız (İştâr) üçlüsüne tapınma, Hitit'ler⁽⁵⁹⁾ aracılığıyla Küçük Asya'ya oradan da bazı değişikliklere uğramakla birlikte, Grek'lere ulaşır. Sin-Artemis ve Selene, Şamaş-Apollon ve Heios, İştâr-Afrodit.

Diğer yandan, Amaseia yöresi (Gümüş bucağı-Gümüşhacıköy) gümüş madenleri, erken dönemlerden beri bilinmektedir. O dönemlerde gümüş, "Artemis Madeni" olarak adlandırılmaktadır. Artemis'in simgelerinden biride, hilâl şekilli aydır. Amaseia gümüş madenlerinin, Pontos devletinin bayrak motifini ne şekilde etkilediği araştırılması gereken bir konudur.

Grekçe "Theriakos", Farsça "Tiryak" adıyla anılan ve ünlü Pontos kralı Mithridates VI "Eupator" (MÖ. 111-63) tarafından bulunduğu inanılan, erken dönemlerin "her derde deva" ilacı, madensel ve bitkisel kökenli yaklaşık 50, hayvansal kökenli 2 maddenin karışımından oluşuyordu⁽⁶⁰⁾. Madenlerden kimyasal madde olarak yararlanılmasını, Pontos devletinde gelişmiş bir madenciliğin varlığına bağlamak yanlış olmaz.

Diğer yandan, o dönemlerde, Pontos egemenliğini doğrudan veya dolaylı olarak tanımış olan, bugünkü Ordu, Giresun ve Trabzon ile, Mithridates VI'in müttefiki ve damadı olan, Ermenistan Kralı Dikran I

"Büyük" (MÖ. 95-54) ın egemenlik alanında yer alan, bugünkü Gümüşhane, Bayburt ve İspir'i kapsayan bölge, "Madenler Ülkesi" olarak adlandırılıyordu. Bu bölgeden demir, bakır, kurşun, şap, gümüş -ve altın-gibi, büyük önem taşıyan madenler çıkarılıyordu.

Roma döneminde⁽⁶¹⁾, değişik adlar taşıyan idari bölümlere sahne olan, Orta-Doğu Karadeniz bölgesi, Koloneia/Kata-Horio'dan (Şebinkarahisar/Gedehor) elde edilen "Şap"⁽⁶²⁾ ile ünlenir. Ayrıca, Amaseia, Tzanikha (Gümüşhane) ve Philabonites (Harşit) vadisi, Paipert (Bayburt), Nikopolis (Suşehri-Sivas) yöreleri, bakır, kurşun, gümüş -ve altın- üretimiyle öne çıkan, önemli madencilik bölgeleridir. Genellikle, Roma vasalı Gürcü ve Ermeni krallarının egemenlik alanlarında yer alan Sber (İspir), Klardyeti (Ardanuç yöresi), Artabin (Artvin) ve Ani'de (Arpaçay-Kars) de, bakır, gümüş ve altın üretimi yapılmaktadır. Orta-Doğu Karadeniz bölgesi, aynı zamanda, madeni eşya üretimiyle de ünlüdür. Sebasteia (Sivas), altın ve gümüş işletmeciliğiyle öne çıkmıştır.

Bizans tarihinin en ilginç kişilerinden biri olan, "Köylülerin İmparatoru" Andronikos I Komnenos'un (1182-1185), tahttan indirilerek katledilmesinin ardından, Gürcistan'a götürülen torunları David ve Aleksios'un, Konstantinopolis'te Latinlerce yapılan yıkım ve kıırımın (Nisan 1204) ardından, ünlü Gürcü kraliçesi Tamar "Büyük" (1184-1213) ın da yardımıyla kurdukları, Trapezous merkezli Büyük Komnenos'lar devletinde madencilik, daima önemli bir yer tutmuştur. Devletin, transit ticaretin yanısıra, diğer önemli gelir kaynağı olan ihracatın bileşenlerinin incelenmesi, bu konuda önemli ipuçları verir; gümüş, demir, şap, kereste, şarap, kumaş ve fındık.

Bununla birlikte, madencilik faaliyetinin, tüm imparatorluk tarihi boyunca, aynı ölçekte sürdüğünü söylemek yanlış olur. Başlangıçta, Phasis'den Sinope'ye kadar uzanan kıyı bölgelerinde egemen olan ve Perteia'ya (Kırım'ın bir bölümü) da sahip olan Büyük Komnenos'lar devleti, çevredeki Türk beylikleri lehine, sürekli toprak kaybetmiştir. 1404 yılında Trapezous'a gelen Ruy Gonzales Clavijo'nun, biraz tartışmalı olan savına göre, o dönemde Büyük Komnenos'ların batı sınırı Tripolis'ten (Tirebolu) geçmektedir⁽⁶³⁾. Bu, başlıca demir kaynağı olan, bugünkü Espiye yöresinin kaybı demektir. Aynı olay Khaldia bölgesi için de geçerlidir. Clavijo, Trapezous egemeninin kendisine verdiği muhafızların, "artık düşman topraklarında olduklarını" öne sürerek, Kampana'dan (Hamsiköy yöresi) ileri gitmek istemediklerini belirtir. Gerçi Ardos'a'da (Torul), Büyük Komnenos'lara bağlı, Akritik⁽⁶⁴⁾ bir "Lord" vardır ama o da, kendisini çevreleyen Türklerle sürekli savaş halindedir. Devletin merkezi olan Trapezous bile bu saldırıların tehdidi altındadır⁽⁶⁵⁾.

VIII. Gümüşhane yöresi madenleri:

Erken dönemlerden başlayarak, çeşitli yerleşimlere sahne olan Gümüşhane -ve yakın çevresi⁽⁶⁶⁾ değişik adlarla anılmıştır: Theia⁽⁶⁷⁾, Kanis⁽⁶⁸⁾, Tzanikha⁽⁶⁹⁾, Zankhra, Canca, Catha, Argryropolis (Gümüşkent), Süleymaniye ve Gümüşhane.

Tartışılabilir nitelikteki geleneksel kabullere göre, Makedonya'lı Aleksandros "Büyük" (MÖ. 336-323) döneminden beri bilinen yöre madenleri, daha önce değindiğimiz gibi, Roma döneminde işletilmiştir. Bu dönemde Tzanikha-Paipert-Kheriana (Şiran)-Kalkhaios'u (Kelkit) kapsayan yöre, çok sayıda yerleşim bölgesine sahipti ve önemli liman kenti Trapezous'u bir lejyon üssü olan Satala⁽⁷⁰⁾ üzerinden, iç bölgelere bağlayan askeri-ticari yol ağı bu bölgeden geçiyordu⁽⁷¹⁾.

Savaş ve saldırıların, sürekli bir şekilde işletilmesini engellediği, Marco Polo (1290 dolayları) ve İbn-i Battuta'nın (1333-1334) da söz ettiği yöre madenleri, bölgede istikrarın nisbi olarak kurulduğu Osmanlı döneminde, XVI-XIX y.y.lar arasında sürekli olarak işletilmiş, Osmanlı İmparatorluğu'nda XV. yy. sonlarından itibaren başlayan, "değerli maden" sıkıntısını çözmeye yönelik başlıca kaynaklardan biri olmuştur⁽⁷²⁾.

Katip Çelebi'nin "önemli ve canlı" olarak tanımladığı Gümüşhane yöresi madenleri hakkında, 1646 yılı dolaylarında Gümüşhane-Tortum dolaylarını gezen Evliya Çelebi şunları yazar: "(...) Uzun Hasan Şah ise, Fatih'le Tercan ovasındaki savaşta yenildiğinden kale, Fatih Mehmed Han'ın eline geçmiştir. O sırada burada olan gümüş madeni hiçbir diyarda yoktu. Şehire o zaman Gümüşhane denilmiş ise de Osmanlı Hanedanı Defterhanesinde Catha yazılmış. Bütün halkı her türlü vergiden bağışlanmış olup gümüş işletmeye memurdurlar. Şehir ismi Osmanlılar elinde olup 70 kadar gümüş madeni vardır. Bunların bazıları işler, bazıları işlemez haldedir. Gümüşhane şehrinin damarları 7 koldan, kol kalınlığında damarlar olup hepsi kurşunsuz halis gümüş cevheridir. Bu şehirde, Emin mahallesinde Darphane vardır. Fakat şimdiki halde işlemiyor (...)"

Bu satırların yazıldığı dönemde, Gümüşhane yöresi madenleri, yıllık 7 milyon akçeye kiralanıyordu⁽⁷⁴⁾. Maden çıkarma, izabe ve odun kömürü üretiminde çalışan yöre halkının vergi bağışıklığı ise, madenlerin kapandığı XIX yy. ın ikinci yarısına kadar devam etmiştir⁽⁷⁵⁾.

Osmanlı-Çarlık Rusya'sı savaşları sırasında, Gümüşhane'ye kadar ilerleyen ve yöre Hristiyanları tarafından coşkuyla karşılanan (1829) Çarlık kuvvetleri, Edirne Andlaşmasının ardından geri çekilirken, verimi artık iyice düşmüş olan maden ocaklarını da tahrip eder. Geri çekilen Çarlık kuvvetleri ile birlikte, büyük çoğunluğu madenci olan, önemli sayıda yöre Hristiyan'ı

da (Grek-Ortodoks ve Ermeni) Rusya'ya göç eder. Her iki olay, yöre madenciliğinin -dolayısıyla Gümüşhane ekonomisinin- ciddi bir biçimde zayıflamasına yol açmıştır.

Gümüşhane yöresi madenciliğinden söz eden batı kaynakları genellikle XIX. yy.a aittir. 1836 dolaylarında Gümüşhane'ye gelen W.J. Hamilton, yöre ve madenler hakkında, ayrıntılı bilgi verir. "(...) Hiçbir metod izlemeden ve güvenlik kurallarına uyulmadan (...)" işletilen Gümüşhane madenlerinden 1836 yılında, 8100 lb.⁽⁷⁶⁾ (3677,4 kg) kurşun, 68 lb. (30,872 kg) gümüş ve 2 lb (0,808 kg) altın elde edilmiştir. İzabede kullanılan odun kömürünün⁽⁷⁷⁾ bulunamaması nedeniyle 3 ay kapalı kalan madenlerden o yıl devlet 37800 kuruş gelir elde ederken, işletici Grek 12646 kuruş zarar etmiştir. Hamilton, işleticinin verdiği bu rakamları güvenilmez bulur. Üretilen altın ve gümüşün, devletin belirlediği fiyatlar üzerinden, zorunlu olarak devlete satılması, yaygın bir kaçakçılığa yol açmaktadır. Hamilton'a verilen bilgiye göre devlet, altını piyasa fiyatının % 8 ile % 30 una, gümüşü ise, piyasa fiyatının % 30 una karşılık gelen fiyatlarla satın alıyordu. Bu düşük fiat politikasına karşılık devlet, uyguladığı dolaylı ve doğrudan yöntemlerle, maden işletmelerini desteklemektedir. Örneğin, maden işletmecileri odun kömürünü, köylülerden piyasa fiyatının % 25 ine, devletten ise, piyasa fiyatının % 50 sine karşılık gelen fiyatlarla satın alıyorlardı. 1846 yılında ise devlet, 4 maden işleticisine 8000 kuruşluk bir yardım sağlamıştır.

Yine Hamilton'un notlarından, Gümüşhane madenlerinde çalışan işçilerin ücretleri hakkında da bilgi sahibi oluyoruz. Hamilton'a göre işçiler, 70 para ile 4 kuruş⁽⁷⁸⁾ arasında gündelik ücret almaktaydılar⁽⁷⁹⁾. Aynı dönemde Karadeniz bölgesinde 1 Kg buğday 1 kuruş, 1 koyun ise 60 kuruştur⁽⁸⁰⁾.

1869 yılında yöreye gelen Teophile Deyrolle'un verdiği rakamlardan, Gümüşhane madenciliğindeki gerilemeyi görmek mümkündür. Devletin yöre madenlerinden sağladığı gelir, 1810 yılında 360.000 kuruş, 1845 yılında 100.000 kuruş ve 1869 yılında sıfırdır. Madenciliğin gerilemesi, Gümüşhane madencilerinin, Küçük Asya'nın diğer madencilik bölgelerine göç etmesine yol açar. Hamilton, bu olayı ve Gümüşhane madenciliğinin önemini şöyle belirtir: "(...) Gümüşhane, Türkiye'nin her yöresindeki madenciler için, bir okul sanki. Sürekli belirttiğim gibi, Küçük Asya'nın çok uzak bölgelerinde, madencilik konusunda bir araştırma yapıldığında şunu görüyoruz, ya madenciler Gümüşhane'den gelmişlerdir, ya Gümüşhane sayesinde madenci olmuşlardır, ya da Gümüşhane ile aralarında bir ilişki vardır (...)"

1850 dolaylarında kapanan Gümüşhane madenlerini yeniden canlandırmak için, Alman teknik elemanlarca, 1883-1884 yıllarında sürdürülen çalışmalardan bir sonuç alınmamıştır. 1850 de başlayan ama ancak 1877 de ta-

mamlanabilen, yeni Trabzon-Erzurum yolu üzerinde yer alan yeni Gümüşhane ise, artık bir meyvacılık merkezi olarak tanınacaktır⁽⁸¹⁾.

Trabzon ve yöresinin, altın "hasır bilezik" ve gümüş "telkari" işletmeciliği, çok büyük bir olasılıkla, Gümüşhane madenciliği ile ilişkilidir veya en azından, ondan beslenmiştir⁽⁸²⁾.

KAYNAKLAR

Bu makale, Ahmet Hikmet Köse'nin "Başlangıcından T.C. nin ilk dönemlerine kadar, Trabzon ve yöresinin tarihi" adlı yayınlanmamış çalışmasından derlenmiştir.

1) Mitolojide yer alan olayların -tümünün olmasa bile büyük bir çoğunluğunun- ne kadar idealize edilmiş ve hayali motiflerle süslenmiş olursa olsun, dayandığı maddi bir temel daima var olmuştur.

2) Rion nehri havzası

3) Tekkeköy Mağarası, Dündartepe, İkiztepe, Sivritepe, Çirlektepe höyükleri, Akalan kalesi, Havza, Kavak, Ladik ilçeleri.

4) Mahmatlar höyüğü

5) Maşathöyük, Horoztepe, Kayapınar, Kilisetepe höyükleri, Almus ilçesi, Kozlu kasabası, Sulusaray bucağı vb.

6) Mesudiye ilçesi

7) Sıçan höyük, Hüyükdeğirmeni, Maltepe, Hafik gölü höyükleri

8) Altıntepe höyüğü

9) Siptorus höyüğü

10) Karaz, Güzelova ve Pulur höyükleri

11) Kalecik höyüğü, Çaycı köyü

12) Mitolojiye göre adları, rahat yay çekebilmek için, henüz çocukken sağ göğüslerini dağlatmaları nedeniyle, Grekçe "memesiz" anlamına gelen "amados"dan kaynaklanan kadın savaşçılar topluluğu. Smyrna (İzmir), Amaseia (Amasya), Sinope (Sinop), Ephesos (Efes) kentleri ile ünlü Ephesos Artemision'un (Artemis tapınağı) onlar tarafından kurulduğuna inanılırdı. Karadeniz kıyısındaki Themiskyra (Terme dolayları) ve Sidene (Fatsa dolayları) Amazonlara ait kentlerdi. Areionesos'da ("Ares Adası" - bugünkü Giresun adası) ise, mitolojiye göre Amazon'ların babası olan savaş tanrısı Ares'e adanan bir tapınak inşa etmişlerdi. Tek tanrılı dinlerde- Küçük Asya'da yaşayan benzer halklardan söz ederler. İbrani Peygamberi Yusuf, bugünkü Diyarbakır yörelerinde, Amazonik özellikler taşıyan "Amlak Kızları" ile karşılaşır. Bu mitolojik motif, Küçük Asya'nın anaerkil döneminden veya Ana Tanrıça inanışından kaynaklanmış olabilir.

13) Hitit döneminde, Samsun'un batısında kalan bölgelerde yaşayan, savaşçı ve yarı-göçebe bir halk.

14) MÖ II. Binyıl başlarında Küçük Asya'ya gelen Hint-Avrupa'lı* Hititler, Kızılırmak kıvrımı içinde kalan bölgede, MÖ XIX. yy. dolaylarında bir devlet kurmuşlardır. En gelişmiş olduğu dönemde Hitit devletinin bölgedeki

sınırı, Samsun-Şebinkarahisar-Erzincan hattına kadar uzanıyordu. Hititler, maden işleme sanatlarındaki ustalıklarıyla da ünlüydüler.

(* Günümüzde, bazı bilim adamlarının oldukça kabul gören savlarına göre Hint-Avrupa'lı halklar, MÖ V. BY. da Rusya steplerinden değil, MÖ IX BY. ortalarında Küçük Asya'dan dünyaya yayılmışlardır.)

15) MÖ. III yy.ın ilk çeyreğinde, boğazları aşarak Küçük Asya'ya gelen Hint-Avrupa'lı Kelt'lerin (Galyalı'lar, Galat'lar), Kızılıрмаğın doğusunda kalan ve Amaseia'yı da kapsayan bölgede yaşayan kolu. Etki alanlarını Eriza (Erzincan) yöresine kadar yayan Trokmi'ler, MÖ I. yy. ın son çeyreğinde Galatia'nın doğrudan Roma yönetimine girmesiyle başlayan ve Hristiyanlığın etkisiyle yoğunlaşan bir süreçte asimile olmuşlardır. MÖ. I.- MS I. yy. larda, Orta Karadeniz bölgesinin bir bölümü "Pontos Galatikos" adıyla anılıyordu., Dilleri, yaşayan dillerden İrlanda, İskoç, Gal ve Breton dilleri ile yakın akraba olan Kelt'ler, maden işleme sanatlarındaki -özellikle demircilik ve minencilik- ustalıklarıyla ünlüydüler.

16) Grek'lerin Tibaren ve Mossynoek, Asurluların Tala-bi ve Muşki adını verdiği, "Kutsal Kitap"*ta ise Tubal ve Meşeç adlarıyla anılan bu halklar, erken dönemlerde, Trapezous'un batısındaki bölgelerde yaşıyorlardı. Tobal, "Yeni Hitit" döneminde (MÖ. XV - XII. yy) Kızılırmak kıvrımı içinde kalan bölgeye verilen addır. Muşki ise, "Ege Göçleri" (MÖ XII yy) ile Küçük Asya'ya gelen Hitit devletinin yıkıcıları arasında yer alan Frig'lere -veya onlarla akraba diğer halklara- Asurluların verdiği addır. Tabal bölgesinde, MÖ XI yy.da başlayan, ama MÖ VIII. yy.dan itibaren etkili olan Asur varlığı sonucu, Tabal siyasi yapılanması çözülür ve bu yapı içinde yer alan halklar, güney ve kuzeydeki daha korunaklı bölgelere çekilirler. Herodotos** (MÖ. V. yy), Ksenophon (MÖ. V. yy.), Apollonius "Rodoslu" (MÖ. III. yy) ve Strabon (MÖ I. yy) gibi erken dönem yazarları, Karadeniz bölgesinin Tibaren ve Mossynoek'lerinden söz ederler. (* Eski Ahid, Nebiim bölümü, Hezekiel'in kitabı) (** Herodotos'ta, Moskh-Mossynoek ayrımı vardır)

17) Grek'lere çeliği tanıtan halk olarak bilinen Khal-yb'ler Kerasous (Giresun) ve Kotyora (Bozukkale-Ordu) dolaylarında yaşıyorlardı. Çok büyük bir olasılıkla Tabal kökenli olan bu halkın adı, Bizans ve Büyük Komnenos'lar döneminde, Kerasous yöresini kapsayan bölgeye verilmiştir: Khalybia. Diğer yandan, Kutsal Kitap'ta yer alan Tubal-Kabil* adı, büyük bir olasılıkla Khal-yb'lerle ilişkilidir. Adem'in oğlu Kabil'in soyundan gelen Tubal-Kabil'in adındaki Tubal 16 no.lu dipnotta belirtildiği gibi Tabal ile ilişkilidir. Bu bölge erken dönemlerde "Madenler Ülkesi"olarak ünlenmiştir. Kabil ise, bazı Sami kökenli dillerde "demirci" anlamına gelmektedir. Daha ilginç ise, Tubal-Kabil adının, onun soyundan gelenlerin mesleklerini de tanımlamasıdır. (* Eski ahid, Tekvin, IV bölüm, 22. bab)

18) Bölgenin kökenleri ve varlıkları en tartışmalı halkı olan Genet'ler, Skylaks (MÖ. IV yy) ve diğer erken dönem yazarlarına göre, Tzan ve Laz'lardan ayrı bir halktır. Strabon'da bugünkü Yosun Burnu'nun (Perşembe-Ordu) adı olarak geçen "Genetes", büyük bir olasılıkla, onlardan kaynaklanmıştır.

19) Herodotos, Plinius "Büyük" (MS I. yy), Skylaks ve Ksenophon'un söz ettiği, Trapezous yöresinde yaşayan Makron'lar, Strabon ve Stephanos "Bizanslı" (MS. V. yy)a göre Tzan'lardır. Arap coğrafyacı Mesudi'nin (MS X yy) "Ghumik" adıyla andığı Tzan'lar hakkında en ayrıntılı bilgi tarihçi Procopius (MS. VI. yy) tarafından verilir. Procopius, Tzan'ların yaşadığı yer olarak, Boas (Akampsis, Çoruh) nehrinin doğduğu bölgeyi gösterir. Sovyet bilim adamı Nikolay Y. Marr'a (1864-1934) göre Tzan'ların yerleşim bölgesi, bütün Çoruh havzasıdır. Daha sonra, İspir Ermenileri ve Tao* Gürcüleri tarafından yerlerinden çıkarılmışlar ve Bayburt'un kuzeyindeki** bölgeye yerleşmişlerdir. Grek'lerin, Laz'larında Tzan adıyla anmaları, bu iki ayrı halkın birbirine karıştırılmasına neden olmuştur. Bununla birlikte, her ikisi de Kafkas kökenli olan Laz ve Tzan'lar, akraba halklardır. (* Tortum-Oltu yöresi) (** XI. yy. da bu bölgeyi Gürcüler, "Chanet", Ermeni'ler ise "Chanivk" adıyla anıyorlardı. İranlı tarihçi ve yazar İbn-i Bibi (XIII yy.) "Chaneti" adını, Büyük Komnenos'ların Trapezous merkezli devletini tanımlamak için kullanmıştır. Aynı isim Şükrullah'da da (1380-1484) görülür.)

20) Trapezous'un güneyindeki yörelerde yaşayan ve Ksenophon gibi erken dönem yazarlarının söz ettiği bu halk ile Urartu'ların büyük tanrısı aynı adı taşıyordu; Khaldi*. Madencilikleri ile ünlü Urartular, MÖ IX. yy. başlarında, Tuşpa (Van) başkentli bir devlet kurmuşlardır. Bu devletin kuzey sınırları, en güçlü olduğu dönemde, Sevan gölü (Ermenistan Cumhuriyeti)-Kars-Erzurum-Gümüşhane hattına kadar uzanıyordu. Bu hattın batı ucu ile Khaldi'lerin ülkesi Khaldia çakışmaktadır. Bizans döneminde, Trapezous merkezli bir Thema'nın** adı olan Khaldia, Büyük Komnenos'lar döneminde, bir madencilik bölgesi olan bugünkü Gümüşhane yöresini tanımlamak için kullanılıyordu. Bugün, Gümüşhane-Bayburt yöresinin, genellikle kumral ve açık renk gözlü halkına verilen "Halt" adı, çok büyük bir olasılıkla Khaldi'den kaynaklanmaktadır. (* Büyük tanrı ile halkın aynı adı taşıdığı Asur örneğinden hareketle, Khaldi'lerin Urartular olduğu ileri sürülmüşse de, Urartular ile zandaş hiçbir kaynaktaki, bu savı doğrulayabilecek bir kayıta rastlanmamıştır. Urartu'ların çıkış bölgesi olan Van Gölü havzasına Asur kaynakları MÖ. XII. yy. dolaylarında "Nairi Ülkeleri", MÖ IX başlarında ise "Uraatri" adını vermektedir.) (** Önceleri askeri nitelik taşıyan bir tür eyalet).

21) Ksenophon döneminde, Trapezous dolaylarında yaşayan savaşçı bir halk. Dril'lerin ayrı bir halk olmaktan çok, belli bir bölgede yaşayan bir topluluk olma olasılığı ağır basar.

22) Erken dönem yazarlarınca, Trapezous'un doğusundaki kıyı bölgelerinde yaşadığı belirtilen, büyük olasılıkla Kafkas kökenli olan bir halk. Rhizaion'un (Rize) daha önceki adı olan Bekheirias, onlardan kaynaklanıyordu.

23) Ksenophon döneminde, bugünkü İspir yöresinde yaşayan bir halk. Strabon'un İspir için kullandığı "Hyspiratis" adı ile Hesperit'ler arasında bir bağ olduğu açıktır.

24) Herodotos, bugünkü Göle-Ardahan-Çıldır yörelerini kapsayan Yukarı Kur Vadisi için "Saspeires" adını kullanır. Saspir'ler Akhamaş* devletinin son dönemlerinde, Ma-

tien'ler** ve Alarodi'ler*** ile birlikte 18. ci satraplık bünyesinde yer alıyordu. (* Pers devletini kuran hanedan) (** Arakses (Aras) nehri kaynağı çevresinde yaşıyorlardı) (***) Akhhamaniş devletinde MÖ V. yy. larda yaşanan kargaşalılık döneminde, kuzeye doğru hareket ederek Kafkasya'ya göç etmişlerdi).

25) Taokh'lar, Kolkh'lar, Phasian'lar ve Gürcü'ler: Tümü Kafkas kökenli olan bu halklardan ilk üçü, o dönemlerde çok görüldüğü, yaşadıkları bölgelerin adlarıyla anılmışlardır; Taokh'lar Tao, Kolkh'lar-Kolkhis ve Phasian'lar-Phasis*. Gürcü'lerin** ataları arasında yer aldıkları belirtilen Toakh ve Kolkhlardan Asur ve Urartu kaynakları, sırasıyla, Diauhi ve Kulha adlarıyla söz eder. (* Rion nehri-nin erken dönemlerindeki adı) (** Gürcülerin atalarından olan ve Urartu devleti içinde yer alan Kartvel'ler, Urartu devletinin MÖ. VI yy. başlarında yıkılmasından sonra Kafkasya'ya göç etmişlerdir.

26) Grek'lerin "Tzan", Rus ve Gürcü'lerin "Chani" adını verdiği Kafkas kökenli Laz'ların orijinal yerleşim bölgesi olarak, bugünkü Abhazia'nın (Gürcistan Cumhuriyeti) kuzeybatı bölgesi gösterilir. Arrhianos (MS II. yy) gibi erken dönem yazarlar, "Palaia Lazike" olarak adlandırılan bu bölgede yaşayan Lazlardan ve Malassas adlı krallarından söz ederler. MS. II. yy. dolaylarında, diğer Kafkas halklarının baskısı sonucu güneye doğru hareket eden Laz'lar, Kolkhis bölgesine yerleşmişlerdir. Laz'lardan en fazla söz edildiği dönem, topraklarının Bizans-Sasani mücadelesine sahne olduğu MS. VI yy. dır. Bu dönem, aynı zamanda Laz'ların Hristiyanlaştırıldığı* yıllardır. Tzathos, Goubazes gibi adlar taşıyan Laz kralları, vaftiz edilerek Bizans'lı kadınlarla evlendirildiler. Laz'lar, VII. yy. dan itibaren, son yerleşim alanları olan Batum ve Sürmene arasında kalan bölgeye** yerleşmeye başlarlar. Laz dili, Kafkas dil Ailesi'nin güney bölümünde, Svan ve Mingreli*** dilleri ile birlikte Zan Dil Öbeği içinde yer alır. Diğer Kafkas dilleri gibi Lazca da, Avrupa'da Batı Pireneler'de konuşulan Bask dili ile akrabadır. (* Laz'ların müslümanlaşmaları XVI. yy. m son çeyreğinden itibaren başlar.) (** Bizans ve Büyük Komnenos'lar döneminde ve T.C. nin ilk yıllarında "Lazistan" olarak anılmıştır. Bu yörede yer alan bazı yerleşim bölgelerinin adları Lazca'dır. Örneğin, "Mapavri'nin (Çayeli) "Yapraklı", Athenai'nin (Pazar) "Gölgeli Yer", "Rhizaion'un (Rize) ise "Halkın veya askerlerin toplandığı Yer" anlamına geldiği ileri sürülmektedir. Bununla birlikte, Athenai ve Rhizaion'un Grekçe'de de karşılıkları vardır.) (***) Svan ve Mingreli dilleri yaşayan dillerdendir ve Gürcistan Cumhuriyeti'nde konuşulmaktadır. Svanetçe, Büyük Batı Kafkas'ın güney yamacını oluşturan Svanetia'da konuşulur. Mingreli dili ise, Abhazia-Poti-Kutaisi arasında yer alan ve eskiden Mingrelia olarak adlandırılan bölgede konuşulur.)

27) Küçük Asya'daki varlıklarının başlangıcı siyasi nedenlerle tartışmalı* olan Hint-Avrupa'lı Ermeni'ler- kendi verdikleri adla "Haik"ler- Küçük Asya'nın doğusu ile Güney Kafkasya'yı kapsayan ve sınırları tarih içinde değişen bir bölgede egemen oldular. Ermeni'lerin "Pokr-Haik" adını verdikleri Küçük Ermenistan, Kızılırmak nehrinin kaynakları ile Fırat nehri arasında, "Mez-Haik" adını verdiği Büyük Ermenistan ise Fırat nehri ile Hazar Denizi arasında

yer alıyordu. Bünyesinden Ermeni ve Gürcü krallarını çıkaran ve kökeni MÖ II. yy. a dayanan Ermeni Bagratuni hanedanının egemenlik alanı ve yakın çevresi içinde yer alan Ardeşen, Artvin, Ardahan ve Ardahan'ın Ermenice kökenli adları, yazıya konu olan bölgedeki Ermeni etkinliğinin** günümüze uzanan izleridir. (* Ermeni kaynaklarıncı savunanlar, Ermenilerin Küçük Asya'nın otokton halkı olduğu görüşü, Hint-Avrupa'lı bir halkın küçük Asya kökenli olamayacağı iddiasıyla, Türk kaynaklarının büyük bir bölümü tarafından red ediliyordu. Türk kaynakları Ermenilerin Küçük Asya'ya MÖ. VII-VI. yy. larda geldiklerini öne sürer. 14 numaralı dipnotta değindiğimiz, Hint-Avrupa'lı halkların Küçük Asya'dan dünyaya yayıldıkları savı, Ermeni tezlerini güçlendirir niteliktedir.) (** İspir ve Hemşin yöresi de erken dönemlerden itibaren bir Ermeni yerleşim bölgesi olarak bilinir.)

28) Hitit döneminde, Karasu nehri vadisi Azzi, Küçük Asya'nın doğu bölgesi ise Hayaşa adıyla anılıyordu. Bu adlar aynı zamanda, bölge halklarını tanımlamak için de kullanılmıştır: Azzi-Hayaşa'lar. MÖ XV-XVI. yy.larda Azzi-Hayaşa'ların etkinlik alanı, kuzeyde, bugünkü Bayburt yöresine kadar uzanıyordu.

29) MÖ III. Binyıl dolaylarında Küçük Asya'nın doğu bölgelerinde yaşayan Hurri'ler, Hitit'lerin Küçük Asya'ya gelişleriyle eş zamanlı olarak, MÖ II. Binyıl dolaylarında Yukarı Mezopotamya'ya göç ederek Hanigalbat (Mitanni) devletini kurarlar. Krallık hanedanı Hint-Avrupa'lı olan bu devlet en güçlü olduğu dönemde, etkinlik alanını bugünkü Erzincan-Erzurum hattına kadar yaymıştır.

30) Grek'lerin bölgedeki varlığı oldukça erken tarihlere kadar gider. MÖ XIII-XII yy. lara tarihlenen Truva savaşları ile, önemli bir engeli ortadan kaldıran Peloponnes'li Akha'lar, MÖ X. yy. dolaylarında, Karadeniz'in Küçük Asya kıyılarında görülmeye başlarlar. Akha'lar ve daha sonra onları izleyen, erken dönemlerin ünlü savaşçı ve denizcileri Karia'lılar (Kar'lar), Karadeniz'in Küçük Asya kıyılarında ve Kolkhis'de altın ve demir madenleri işletirler. Geniş çaplı olmayan bu faaliyetler, "Altın post" ve "Argonaut'lar" efsanelerinin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Karadeniz'deki Grek kolonizasyonu, MÖ. VII. yy. başlarında bölgeye ulaşan Miletos'lular ile yoğunluk kazanmıştır. Yüzyılları kapsayan bu faaliyetler, Grek kültür ve medeniyetinin bölgede, güçlü bir şekilde kök salmasını sağlamıştır. Bölgedeki pek çok halk, Grek kültürü- ve daha sonra Hristiyan inancı- içinde asimile olmuştur. Grek kültür ve medeniyeti, bölgedeki etkinliğini XX. yy. m ilk çeyreğine kadar sürdürmüştür.

31) Hint-Avrupa'lı Kimmer'ler, İskit'lerin baskısı sonucu, MÖ VII. yy. başlarında Kafkas'ları aşarak Küçük Asya'ya girmişlerdir. Orta Karadeniz bölgesinde de etkinlik kuran bu savaşçı halk, Lydia kralı Alyattes tarafından yenilmelerinden (MÖ 626) sonra, kendilerini izleyen İskit'ler tarafından Küçük Asya'dan çıkarılmıştır.

32) Kimmer'leri izleyerek Küçük Asya'ya giren Hint-Avrupa'lı iskitler, Urartu bölgesi ile Kızılırmak havzasını kapsayan bölgede bir krallık kurmuşlardır. MÖ VII. yy. son çeyreği içinde, Med kralı Uvakhşatra (MÖ. 633-584) tarafından yenilen İskit'ler, Kafkas'lara doğru çekilirler. Ksenophon, muhtemelen bugünkü Çoruh nehri havzasında

yer alan bir ovayı, "Skythen'lerin Ülkesi" olarak tanımlar. Bu olay, MÖ V. yy. sonlarında da, İskit kalıntılarının bölgedeki varlıklarını sürdürdüklerini düşündürülebilir. İskit'ler, savaşçılıklarının yanı sıra, maden işletme sanatlarındaki ustalıklarıyla da ünlüydüler.

33) Bölgedeki ilk Türk* varlığı, MS. 395-398 dolaylarında görülür. Basık ve Kusık adlı iki askeri şefin önderliğinde Kafkasları aşan Hun'lar**, bugünkü Erzurum yöresine kadar uzanan yağma akınları yaparlar. 515-516 dolaylarında ise, Ermenistan'ı yağmalayan Sabar'lar, bugünkü Bayburt yöresine kadar ilerlerler. Bizans- Sasani savaşları sırasında, Bizans ile ittifak kuran Batı Göktürk devletinin askeri güçleri, Gürcistan ve Ermenistan'da, Sasaniere karşı savaşlar (627-629). Museviliği resmi devlet dini olarak kabul eden (740) Hazarlar *** ise, Sasani devletine son veren Arap-İslâm güçlerinin, Ermenistan ve Gürcistan'daki ilerlemelerine karşı mücadele ederler (642-800). Küçük Asya'da ilk kez 1016-1017 dolaylarında görülen Selçuklu akınları, 1040 yılında, yazıya konu olan bölgeye ulaşır. Bizans'ın 1071 yılında Manzikert (Malazgirt) savaşında yenilmesinin ardından, "(...) çoluk, çocuk ve sürüleriyle yeni otlaklar arayan Türkmen şefleri (...), siyasi otoritenin çözüldüğü Doğu ve Orta Karadeniz bölgesine de yerleşmeye başlarlar. Bölgede, Selçuklu ve Osmanlı devletlerinin yanısıra, şu Türk beylikleri de egemenlik kurmuşlardır: Danişmendiler, Mengüçükler, Saltuklular, Çandaroğulları, Taşanoğulları, Kubadoğulları, Tacedinoğulları, Emirzadeoğulları, Eretnaoğulları, Mutahharten, Kadı Burhaneddin, Hacı Şadgeldi beylikleri, Akkoyunlular, Karakoyunlular. (* "Türk" adı MS. VI. yy. dolaylarında ortaya çıkmıştır. Önceleri özel bir nitelik taşıyan, hatta bir unvan olarak kullanılan bu ad, daha sonraları genel bir nitelik kazanmıştır.) (** Hun'ları Türk saymaktan çok, Türk'lerle Hun'ları aynı kökten saymak daha doğru olur. Bizanslıların egemenlerine "Türk'lerin Prensi" adını verdiği ve bugün bile "Hunların Ülkesi" olarak anılan Macaristan'da, Got kökenli olan Attila (Babacık) sözcüğü, oldukça yaygın olarak kullanılan bir addir.) (***) Bugün Sovyetler Birliği'nde yaşayan Musevi inançlı Karaim Türkleri, Hazar'ların kalıntıları olarak görülürler.)

34) Roma+Bizans+Gabras'lar (1075-1140)+ Büyük Komnenoslar (1204-1461) dönemleri anlamında.

35) Bölgenin etnik yapısı üzerindeki en büyük değişiklik, XX. yy. in ilk çeyreğinde gelişen ve TC. nin doğuşunu hazırlayan olaylar sonucunda meydana gelmiştir. Böylece, önce Ermeni'ler (ağırlıklı olarak Gregoryen'ler) daha sonrada Grek-Ortodoksların bu bölgedeki varlıkları sona ermiştir. Bu gelişimin sonucunu rakamsal olarak görmek mümkündür: Trabzon kentinin nüfus bileşenlerindeki değişme % 35, Samsun'da % 57, Gümüşhane'de % 60 dir.

36) Eflatuna yakın bir kırmızı olan Erguvan rengi, uzun dönemler, kral ve imparatorların egemenlik simgesi olmuştur.

37). Skarlet sözcüğü, büyük bir olasılıkla, eski İran dilinde "Kırmızı Elbise" anlamına gelen "Sagalat"dan kaynaklanır.

38) Latince olan Karmen sözcüğü, Arapça "Kırmızı"dan kaynaklanır.

39) Denizler tanrısı Poseidon'un oğlu, Atina kralı.

40) Poseidon'un oğlu. Bellerophonates, Amazon'lara karşı seferinde Meduşa'nın kanından doğan ünlü kanatlı at Pegasos ile birlikte dir.

41) Truva'nın son kralı; Hektor ve Paris'in babası.

42) Bunun en güzel örneklerinden biri Hitit-Mısır mücadelelerinde görülür. Hitit'ler ordularını demir silahlarla donatarak, dönemin en iyi eğitilmiş ordularına sahip olan Mısır'lular karşısında, üstünlük sağlayabilmişlerdir.

43) Khalybia anlamında

44) Bazı kaynaklarda, Sebasteia'nın (Sivas) erken dönemlerindeki adı olarak verilir.

45) "Kabeir" kelimesinin, Grekçe "yakan", bazı Sami dillerinde ise "güçlü" anlamına gelen çift etimolojisi vardır. Bu, Kabeir kültürünün doğu kaynaklı olma olasılığını düşündürür.

46) Gökyüzünü simgeleyen arkaik tanrı

47) Uranos'un eşi. Yeryüzünü simgeler.

48) Kendiliğinden gebe kalan tanrıça Hera'nın oğlu Demir ocaklarının ve maden işleme sanatlarının ustasıydı.

49) Tokat yöresi, aynı zamanda bir kültür merkeziydi. Her ikisi de Akhamaniş'ların "Kral Yolu" üzerinde yer alan Komana Pontika (Gümenek) ve Zela (Zile), sırasıyla, savaş tanrıçası Enya ve aşk doğurganlık tanrıçası Anahita'nın kült merkezleriydi.

50) Asur'lular

51) Tasfiyehane

52) Grek mitolojisindeki Prometheus efsanesinde de Kafkasyanın adı geçer. İnsanlara, maden işleme sanatı da dahil olmak üzere, uygarlığı getirecek tüm bilgileri öğreten Titan Prometheus, göksel ateşi çalarak insanlara sunduğu için, Olimpos tanrıları tarafından, Kafkas dağlarında uzun ve acılı bir cezaya çarptırılır. Herakles tarafından kurtarılmasının ardından Kafkas ormanlarına sığınan Prometheus, "İskitler Ülkesi" nin ilk demircisi olur.

Kafkasya, Doğu mitolojisinde (İran, Arap-İslâm), bir bilinmezlik bölgesinin sınırındır. "Dünyanın Dayanağı", "Dağların Anası" olan Kaf Dağı, yeşil zümrüttendir ve Phoenix (Grek), Simürg (İran) Zümrüd-i anka (Arap-İslâm) adlarıyla anılan efsanevi kuşun yurdudur. Kaf Dağı'nın ardında ise, dünyayı kana ve ateşe boğacak olan Yecüc ve Mecüc'ler yaşamaktaydılar. "İskender-i Zülkarneyn", onları durdurmak için "Seddi-i İskender"i inşa eder. Bu olay, Kur'an-ı Kerim'in "Kehf" suresinde şöyle yer alır:

"96- 'Bana demir parçaları getirin.' İki dağ yanının arası dolunca o dedi ki: 'Üfleyin', onlar onu bir ateş haline koyunca dedi ki: 'Bana erişmiş bakır getirin, onun üstüne dökeyim!'. 97- böylece onların onu aşmağa güçleri yetmedi ve onu delediler. "Görüldüğü gibi 96. ayet madencilik motifleriyle örülmüştür.

53) Yunanistan'daki Orkhomenos ülkesi kralının çocukları olan Phriksos ve Helle, bir komplo sonucu öldürülmek üzereyken "Altın Postlu Uçan Koç"*un yardımıyla ülkelerinden kaçarlar. İki kardeş, koçun sırtında uçarak Çanakale Boğazı'nı geçerken Helle denize düşer ve ölür. Koçun Kolkhis'e ulaştırdığı Phriksos ise, koçu Zeus'a kurban ederek postunu, Aia** krali Aietes'e sunar. Altın postu bir meşe ağacına aşan Aietes, onu bir ejderin koruyuculuğuna bırakır ve kızı Khalkiope'yi Phriksos ile evlendi-

rir. Diğer yandan, Yunanistan'daki İolkos kentinin kralı Aison'un oğlu İason***, tahtı gaspeden amcasının baskısıyla, Kolkhis'deki altın postu getirmekle görevlendirilir. Argo adlı gemi, tanrıça Athena'nın yönetiminde inşa edilir. Aralarında Grek mitolojisinin ünlü kişilerinin yer aldığı 50 dolayında Akha, İason'un önderliğinde, Teselya'nın Pagasae limanından yola çıkar. Serüven dolu zorlu bir yolculuktan sonra Kalkhis'e ulaşan Argonaut'lar, İason'a aşık olan Medeia'nın yardımıyla, altın postu ele geçirerek ülkelerine dönerler. (* Tanrı Peseidon ile Trakya'lı genç kız Theophane'den dünyaya gelmiştir.) (** Büyük bir olasılıkla, bugünkü Kutaisi kenti. Kral Aietes, ışık tanrısı Helios ile deniz perisi Perseis'in oğludur. Büyücü Kirke'nin kardeşi olan Aietes, Medeia'nın da babasıdır. (***) Perşembe (Ordu) yakınlarındaki Yasun (veya Yosun) Burnu, adını İason'dan almıştır.

54) Akhemanş devletinde bir tür eyalet

55) Minorsky gibi bazı araştırmacılar, Mard'ları, Kürt'lerin ataları arasında gösterirler.

56) Değeri, kullanıldığı bölge ve zamana göre değişen bir ağırlık ölçüsü birimi. Burada 26.160 kg'a eşdeğer olan "Atiike talantonu" esas almıştır.

57) MÖ. 181 dolaylarında başkent Sinope'ye taşınır.

58) Mithridates VI "Eupator" döneminde, kanatlı at Pegasos, bayrak motifi olarak kabul edilir. Pontos kralları, çoğunun adına kaynak olan, Hint-İran kökenli, Mithra'nın yanısıra Grek tanrılarına da saygı göstermişlerdir.

59) Hitit'ler, Hurri kökenli Kuşuh (Ay) ve Şuaşka'ya (Yıldız) da tapıyorlardı. Ay-yıldız motifi, Küçük Asya'da hemen her dönemde varlığını hissettirmiştir. Osmanlılar tarafından fethedilene kadar, Konstantinopolis kentinin simgesi olan ay-yıldız, daha sonra, Osmanlı ve Türk bayraklarında yer almıştır. Senkretizm, Küçük Asya'da süreklilik arz eden bir olgudur.

60) Bu ilacın kökeni, Sümer ve Hititlere kadar uzanır. Merkez Efendi (1460-1552) tarafından bulunduğu inanılan "Mesir Macunu" da, bu gelişim zinciri içinde yer alır.

61) Roma ve Bizans dönemleri anlamında Bizans döneminin başlangıcı olarak, MS 395 yılı alınırsa da Latin karakterli Roma'dan Grek karakterli Bizans'a geçiş, uzun bir süreçte gerçekleşir. Grekçe, ancak İmparator Herokleios döneminde (610-641) resmi devlet dili olarak kabul edilir. Bununla birlikte, Bizans İmparatorları, "Roma İmparatoru" unvanını (Basileus Autokrator Romanorum), devletin sona erdiği 1453 yılına kadar kullanırlar. Trapezous'un Büyük Komnenos'ları da bu unvanı, İoannes II dönemine (1280-1297) kadar kullanmışlardır.

62) Şap, tekstil ürünlerinin boyanmasında mordanlayıcı (sabitleştirici) olarak kullanılıyordu. Romalılar, şap madenleriyle ilk kez Küçük Asya'da karşılaşmışlar, buradan elde edilen bilgilerle, Avrupa'da yeni yataklar bulunmuştur. Örneğin, Selçuklular döneminde, 1255 yılından önceki bir tarihte, Küçük Asya'daki şap madenlerinin tekeli 2 İtalyan'a verilmişti.

63) Büyük Komnenos'ların Batı sınırı tartışmalıdır. Örneğin, bazı kaynaklar Kerasous'un XIV. yy. son çeyreği içinde, Hacı Emiroğlu Süleyman bey tarafından ele geçirildiğini (1381 ? - 1394 ?) belirtirken, bazı kaynaklar

da, 1461 yılına kadar Büyük Komnenos'ların elinde kaldığını öne sürerler.

64) Akritas. Bizans sınır savunma örgütü.

65) Madenciligi olumsuz yönde etkileyen bu toprak kaybı, yakın akraba olan Mehmet II "Fatih" (1451-1481) ile David II (1458-1461) arasında yapılan anlaşma ile Büyük Komnenos'lar devletin sona ermesine (Ekim 1461) kadar devam etmiştir.

66) Gümüşhane'nin yakın bir çevre içinde, birden fazla iskanı, doğrudan madencilikle bağıntılıdır. Erken dönemlerde madencilik faaliyeti, büyük bir çoğunlukla, sığ derinliklerde yürütülüyor, bunun sonucu olarak da, bir bölgedeki çalışma uzun sürmüyordu. Bölge terk edilirken, bir madenci kampı niteliğindeki "kent" de terk ediliyor, yeni bir maden sahasında bir yenisi kuruluyordu.

67) Roma askeri-ticari yol ağı üzerinde yer alan bir konak yeri idi.

68) Bu ad aynı zamanda, yöre Grek'leri tarafından, Philabonites (Harşit) nehrine de verilmişti.

69) Gümüşhane'nin Dağteke köyü yakınlarındaki "Kov Kalesi"nin, Tzanikha kalesi olduğu sanılmaktadır.

70) Sadak köyü-Kelkit. MS. II. yy. da. "Legio XV Apollinaris" adlı Roma Lejyonu, Satala'da üstlenmişti.

71) Bu yol, Zigana bölgesi hariç olmak üzere*, yaklaşık olarak bugünkü güzergahı izliyordu. Satal'da üçe ayrılan yol, doğuya doğru, Büyük Ermenistan'ın başkenti Artaksata'ya (Erivan yakınları-Ermenistan Cumhuriyeti), güneye doğru Melitene'ye (Malatya) ve batıya doğru, bir madencilik bölgesi ve Lejyon üssü olan Nikopolis'e ulaşıyordu. (* Zigana bölgesinde bu yol, daha güneyde kalan ve Kurum-İmera-Stavri'yi kapsayan yöreden geçiyordu.)

72) Osmanlı İmparatorluğu'nda, 1450 li yıllardan itibaren, altın ve gümüş darlığı duyulmaya başlanır. Bu durumun başlıca nedeni, o dönemlerde Osmanlı devletinin ithal ettiği, işlenmiş malların büyük bir çoğunluğunun Doğu'dan (Rusya, İran ve Hindistan) gelmesi ve buna karşılık, o tarafta hemen hiç mal satılmayıp, karşılığında altın ödenmesidir. Ayrıca, Hindistan'da altına alan rağbet, bu maddenin akçe karşılığında toplanıp Halep, Şam, Bağdat ve Basra tarafına gönderilerek, orada yüksek fiatla satılmasına da yol açmaktadır. Devlet, bu durumu önlemek amacıyla, Mehmet II "Fatih" döneminden başlayarak, bakır, gümüş ve altının Doğu sınırlarından çıkarılmasını, yasaklamış; tüccarların getirdikleri malın karşılığında ancak yine mal götürebileceklerini karara bağlamıştı. Devlet, Osmanlı akçesinin değerinin düşmesine ve para darlığına yol açan bu durumu getirdiği yasaklarla önlemeye çalışırken, bir yandan da ülkedeki madenleri canlandırmaya yönelir. Özellikle, Murad III (1574-1595) ın sadrazamlarından Sinan Paşa "Koca", ikinci kez sadarete geldiği 1588 yılından itibaren, Osmanlı ülkesindeki madenleri canlandırır ve yöresel darphaneler kurar. Osmanlı İmparatorluğu'nda değerli maden sıkıntısı yaşanırken Batı, Afrika ve Amerika'daki sömürgelerinden, bol miktarda değerli maden sağlar. 1521-1560 yılları arasında, yalnızca İspanya'ya -o da resmi kanallardan- giren değerli maden miktarı, 18.000 ton gümüş ve 200 ton altındır.

73) Gümüşhane'deki Osmanlı Darphanesi 1574-1644

yılları arasında çalışmıştır.

74) Gümüşhane madenciliği, Osmanlı Devletine sağladığı gelirin yanısıra, "Arkhimetallourgoi" (Maden Başları) diye anılan, 8 dolayındaki maden işleticisi Grek ailenin de, olağanüstü diye tanımlanan, zenginliklerinin kaynağı olmuştur. Khaldia Grek-Ortodoks piskoposluk bölgesinin dini yöneticilerini de, büyük bir çoğunlukla kendi içlerinden çıkararak bu aileler ve Khaldia Metropolitleri, Doğu Karadeniz bölgesinde, daha sonra gelişerek Grek-Ortodoks ulusal hareketinin, maddi ve moral açıdan hazırlayıcıları ve destekleyicileri olmuşlardır.

75) Vergi bağımsızlığının sona ermesinin ardından bu bölgede, Küçük Asya tarihinin en ilginç olaylarından biri olan "gizli-Hristiyanlık" akımı ortaya çıkar. Maden üretim bölgelerinin yanısıra, odun kömürü üretimi yapılan bölgeleride etkileyen bu akım, ilk kez, bir gizli-hristiyan'ın inancını, mayıs 1856 da Trabzon'da açıkça ilan etmesiyle su yüzüne çıkar.

76) 1 lb. (pound) = 0,454 Kg.

77) Izabe işlemi sırasında, 1 kg. kurşun için 36 kg., 1 kg. gümüş için 200 kg. odun kömürü kullanılıyordu. 1 kg. odun kömürü ise, kullanılan ağacın cinsine göre, 3-4 kg odundan elde edilmektedir. Yüzyıllarca süren madencilik faaliyeti sonucu, çevredeki bitki örtüsünün büyük bir bölümü tahrip olmuştur. Öyle ki, 1461 de Trapezous üzerine yürüten Osmanlı ordusu, orman nedeniyle, bölgede ilerlemede güçlük çekerken, 1701 yılında bölgeye gelen, Joseph Pitton de Tournefort, yakmak için birkaç dal parçası bile bulamamaktan yakınmıştır.

78) 1 kuruş = 40 para = 120 akçe

79) Bu ücretler, o dönemdeki diğer ücretlere göre oldukça düşüktür. Örneğin, vasıflı bir inşaat işçisinin gündeliği 3-4 kuruş, bir inşaat ustasının gündeliği ise 6 kuruştur.

80) Ücretler satın alma gücü açısından, daha önceki dönemlere göre oldukça gerilemiştir. Örneğin, XV. yy. sonlarında, Novo Brodo gümüş madenlerinde çalışan işçiler 4 akçe gündelik alıyorlardı. Aynı dönemde 5 kg. buğday 1 akçe, 1 koyun ise 22 akçedir. XV. yy. in Novo Brodo maden işçileri, 1 günlük ücretleriyle 20 kg. buğday, 5,5 günlük ücretleriyle 1 koyun alabilirken, XIX yy. in Gümüşhane maden işçileri, 1 günlük ücretleriyle 1,5 ile 4 kg. buğday, 15 ile 35 günlük ücretleri ile 1 koyun alabilmektedirler. Her iki döneme ait bazı tüketim maddelerinin fiyatları şöyledir.

XV. yy sonu		1836
1 akçe	1 kg. Et	93,5 akçe
5 akçe	1 kg. Tereyağ	1309 akçe
2 akçe	1 kg. Peynir	374 akçe

(Liste, 1 Kuruş = 120 Akçe ile 1 Okka = 1283 gr. üzerinden hazırlanmıştır).

81) Kent, 1869 yılında, yalnızca armut ticaretinden 200.000 kuruş kazanır.

82) Gümüşhane Grek-Ortodoks kiliseleri, gümüş eşyalar açısından çok zengindi. Khaldia Metropolitleri ise, XVIII yy. sonlarından itibaren, yekpare gümüş piskopos tacı taşıyorlardı. Bu eşyalardan bazı örnekler, Atina'daki Benaki Müzesi'ndedir.